

УКРАЇНЬСЬКА ДУХОВНА ПОЕЗІЯ ПЕРІОДУ БАРОККО

(Початок XVI — кінець XVIII ст.)

Початки української духовної поезії зв'язані з прийняттям християнства на Русі. Євангеліє, псалтир, апостоли, твори Отців Церкви, збірники повчань (т.зв. учительні євангелія), а також гімнологію (збірники піснеспівів) наші предки перейняли з Візантії. Церковна поезія постала там у IV ст. Твори візантійських поетів початково входили в літургію, але впорядкування Богослуження Іоаном Золотоустим та Васи́лем Великим припинило розвиток цієї поезії. Трохи згодом на Заході почали поставати латиномовні гімни; вони розповсюджувалися без перешкод, інколи їх уводили в літургію. Під кінець середньовіччя починають поставати гімни національними мовами — м.ін. французькою і німецькою, а в XVI ст — польською. Після Берестейської унії на Україні бурхливо розвивається силабічна поезія, з'являються також гімни західного походження (давні гімни церковнослов'янською мовою були сильно сканонізовані, їхня форма дуже складна, як напр., структура акафіста). Слід підкреслити, що не можна ототожнювати появи силабічної поезії після Берестейської унії з початком української поезії. Цьому перешкоджають ґрунтовні дослідження Олександра Потебні та Івана Франка (згадаймо їхні положення про принцип музичної стопи найдавніших українських поетичних пам'яток). Тезу про існування давньоруської поезії підтверджують і сучасні цінителі давнього поетичного мистецтва: Валерій Шевчук, Володимир Кречотень, Володимир Мокрий. Вистачить перегорнути сторінки першого тому шеститомної *Антології української поезії*, виданої в Києві 1984 року, щоб переконатися, що початки жанрових відмінностей духовної поезії можна вбачати ще в XI-XIV ст. Отже вже тоді маємо до діла з розвиненою поетичною системою, згадаймо оригінальні (місцевого складання) вірші-молитви, вірші-хвалебні пісні (*Хвалебна пісня Борису і Глібу*), вірші на апокрифічні мотиви (*Слово о Лазаревім воскресінні*), віршовані проповіді (напр., Кирила Туровського *Слово в неділю по Великодні*), вірші на біблійні сюжети.

У творчості XVII-XVIII ст. переважає духовний елемент. Це явище притаманне не лише українській барокковій літературі. У всій Європі період барокко характеризується посиленням релігійності; духовне русло переважає у творчості тогочасних поетів.

Другою визначною рисою українського бароккового письменства є його багатомовність. Автори писали латинню, грекою, польською, церковнослов'янською, книжною українською мовами. Найрідше зустрічаємо твори складені мовою, що наближена до української народної мови. Багатомовність тодішньої літератури зумовлена специфічними обставинами, в яких знаходилася Україна, передовсім браком державності.

Більшість бароккових авторів — це духовні особи. Велика частина видатних письменників вийшла з Києво-Могилянської академії, заснованої Петром Могилою у 1632 році. До них належить, м.ін., Лазар Баранович, професор і ректор Академії, духовний, провідник і поет. Він — автор кількох польськомовних збірок духовної поезії: *Аполлонова люття*, *Книга смерті*, *Стовп віри* тощо. Дмитро Туптало (Дмитро Ростовський, православний святий) в історію української культури увійшов передовсім як творець кийв-

ських *Четъѣх-міней* (житія святих). Він був також автором духовної поезії (збірки *Руно орошеное, Вінець Ісусу Христу, Вінець Пресвятій Богородиці, Вінець мучениці Варварі, Вінець Миколаю Чудотворцю* та ін.). Імовірно, що Дмитро Туптало написав також канти *О, горе мні, грішнику суццю, Ісусе мой прелюбезний, сердцу сладосте, Пробудись от сна, Надежду мою в Бозі полагаю, Вопію к Богу в біді моеї*, які входили в анонімні збірки псалм і кантів. Згодом два перші з вищезгаданих творів знайшлися в *Богогласнику* (виданий у Почаєві ОО. Василіянами), як покаїнна і молитовна пісні.

Професором Академії був також Іоан Максимович, чернігівський єпископ. Він видав об'ємистий том *Богородице Діво*, у який включив молитовні твори до Пресвятої Діви Марії, а крім цього, *Осм блаженств євангельскія, Царскій путь хреста Господня* та ін.

Кирило Транквіліон-Ставровецький був видатним проповідником, автором повчань, зібраних у *Євангеліє учительное*. Він також зібрав православні догми (*Зерцало богословія*). Як поет прославився книжкою *Перло многоцінное* (Чернігів, 1646). Сьогодні найбільш знаним його твором є *Лікарство розкошникам цього світу*, з огляду на типову бароккову тему — смерть. Ось початковий фрагмент цього твору:

*О смерте страшна, неждана,
Мене, багатого пана
Без одповіді нині застала
І все краснее і любимее моє забрала,
І навіки од очей моїх у тьмі сховала...*

Дуже характерним для українського барокко вважаю твір *Ліки пустельникам та чесним ченцям на помисли гріховні, про те, як подвижник завжди повинен з гріховними помислами воювати*, написаний у формі діалогу тіла з душею. Ця форма дуже популярна у поетичній творчості, в дещо зміненому вигляді входить і в тогочасні драми. Здається, форма молитви-плачу, благання чи сповіді дає кращі художні ефекти, чим форма діалогу. Монолог-сповідь робить твір більш достовірним і промовистим.

Автором пісень-молитов, духовних віршів і, врешті, світської лірики був Климентій Зінов'їв (напр., *Нові пісні до Богородиці, про народження Христа* й ін.).

Бароккові автори полюбляли малі форми — епіграми. Найвидатнішим українським майстром епіграми є Віталій — ієромонах Дубенського монастиря. Його поезії увійшли до книжки *Діоптра або Дзеркало* (Єв'є, 1612). У своїх віршах він викладає євангельські правди, перетворює біблійні вислови, як оцей:

*Дітьми розумом ви, браття, не бувайте
І марнотою себе не покривайте.*

У його творах присутній образ смерті, що характерне для бароккової поезії, але Віталій трактує цю тему не образно, як, наприклад, Кирило Транквіліон-Ставровецький чи деякі анонімні автори покаїнних пісень з *Богогласника*, він іде в рефлексійному руслі:

*Блажен, котрий од смерті науку приймає,
Тоді добра у світі вні завше бажає.
Уранці думка будить: на вечір не жити,
Увечері — що зранку світання не зріти.
Блажен, що на марнотне ніяк не вповає,
Що добре своє діло скінчити бажає.*

*Такого злопригоди не в силі схопити,
Хоч смерть його сердита захоче убити.
Блажен, хто такий бути в усі часи може,
Ким стати у час смертний старається кожен;
За труд такий дістане і власне старання
Одвічного спокою ясне дарування.*

Порівняймо для унаочнення різниці вірш із Богогласника:

*Аж ту і смерть за мною
Як єст страшна собою,
Єще гнівом ропаленна,
Аки львіца родраженна,
Люто, звірско рикаєт,
В путь скоро понуждаєт.*

Справжнім майстром епіграми був Іван Величковський. Більшість його творів збереглася в рукописах (це, м.ін., збірки *Зегар з полузегарком* та *Млеко*). Збережені рукописи видано у Києві в 1972 році. Величковський, використовуючи образи і вислови зі *Святого Письма*, перетворює їх у бароковий спосіб:

*Не однакові на смак пливуть різні ріки,
Як і люди за життя — пани і каліки.
Смак однаковий у річках, що впали у море —
Смерть рівняє нас усіх, усім рівне горе.*

Величковський — це типовий бароковий поет. Експериментуючи, він шукає нових для української літератури форм — пише вірші-раки, лабіринти, вірші-луни, вірші у кшталті хреста, вінка, вежі тощо. Для нього характерне також стремління незвично закінчувати хід думок:

*В судний день відповідати мають усі люди,
Та для цього чи задосить дня одного буде?*

Хронологічно останнім бароковим поетом, творчість якого сильним акордом закінчує період барокко в українській літературі, є Григорій Сковорода — філософ, письменник і поет. Сковорода — творець філософської системи, яку представляє у своїх трактатах-діалогах. Основою цієї системи-положення про співіснування трьох світів: мікро- і макрокосмосу та символічного світу — Святого Письма, причому кожен має подвійну природу — видиму і невидиму. Отже за його теорією маємо три пари: матеріальний макрокосмос (всесвіт) — невидима природа Божа; мікрокосмос (людина) — дух; Святе Письмо — зразки ідеальних міжлюдських стосунків. У Сковородинській візії світу царює Бог і любов.

З філософської системи Сковороди випливає і в неї вписується його поетична творчість. Він — передовсім автор *Саду божественних пісень*, тридцяти творів написаних протягом 32 років. Самою назвою Сковорода хотів підкреслити зв'язок з традицією жанру вертограду (сад, город), популярного в бароковому письменстві (згадаймо для прикладу твори: Антонія Радивиловського *Огородок Марії*, Симеона Полоцького *Вертоград многоцвітний*, Стефана Яворського *Виноград Христов*, Самуїла Мокрієвича *Виноград*) і, можливо, з традиціями Києво-Могилянської академії (курс лекцій з поетики — *Сад поетичний* Митрофана Довгалецького). *Сад божественних пісень* не охоплює, звичайно, цілої поетичної спадщини Сковороди. Автор,

компонуючи збірку, підкорив вірші певній ідеї, *Сад божественних пісень* — це звернення до універсальних справ людини, її буття. Ось 10-та пісня:

*Смерте страшна, замашная косо!
Ти не щадиш і царських волосов,
Ти не глядиш, где мужик, где царь
Все жереш так, как солому пожар,
Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совість, как чистий хрусталь.*

Завданням цієї збірки було навчати читачів і слухачів істини і любові до Бога і людей. Кожен твір попереджений епіграфом з Біблії, який звертає увагу на захований часом смисл твору, відкриває його суть.

Епіграфом до 29-ої пісні є фрагмент Євангелія від св. Луки 8, 24-25 про втихомирення бурі: *Повель бурь і протч. Кто сей есть, его же ветри, море послушают?* У пісні Сковорода метафорично зображує мирське життя людини:

*Чолнок мой бури вихр шатает,
Се в бездну, се виспт вергает!
Ах, ність мні днесь мира
І ність мні навклира.
Се мя море пожирает!*

*Гора до небес восходит,
Другая до бездн нисходит,
Надежда мні тает,
Душа іще зает.
Ждах — і се ність помагаяй!*

*О пристанище безбідно,
Тихо, сладко, безнавітно!
О Маріин сине!
Ти буди єдине
Кораблю моему брегом.*

*Ти в кораблі моем спиши,
Востани! Мой плач услыши!
Ах, запрети морю,
Дажь помощ мні скору!
Ах, востани, моя славо!*

*Ізбави мя от напасти,
Смири душі тлінни страсти,
Се дух мой терзают,
Жизнь огорчевают.
Спаси мя, Петра, молюся!*

У цьому творі віднаходимо популярний у барокко символічний образ моря. Подібні розгорнуті метафори зустрічаємо і в анонімних авторів *Богогласникових* пісень:

*Ах, доколи окаянный на світі жию?
Призри, Боже мой, со небесе, к Тебі вопію.
В день і в ноци без помощи
Угібох в морі, волни мя воскорі
Окружат, погрузят.*

Звернім ще увагу на побудову цитованої 29-ої пісні: перші дві строфи — це символічний образ, наступні три — молитва до Ісуса Христа, в заключенні якої прохання про спасіння. Отже твір належить до жанру псалми. Усі пісні з *Саду божественних пісень* вписуються в цей жанр, щоб про це переконатися, вистачить порівняти побудову, образи, метафорику, лексику, врешті смисл тих пісень з псалмами Давида (нагадаймо, що у *Книзі Псалмів* маємо різні їх види, не лише гімни на прославу Бога, але й благальні псалми, псалми, які мають на меті укріпити довір'я до Божої опіки та ін.).

Повна назва цього циклу пісень — це *Сад божественних пісень, прозябший із зерн Священнаго Писання*, що ще раз доказує — творчість Сковороди має повне звучання лише в цьому контексті — у сфері *sacrum*.

Крім творів поетів знааних нам з імені, до наших часів дійшло також безліч творів анонімних авторів — творців рукописних збірників псалмів і кантів. Анонімність — це прикмета цих жанрів; навіть коли автор був знаний, укладач збірника цілеспрямовано обминав його прізвище публікуючи твір. Найбільше число цих збірників побожних пісень постало протягом XVII-XVIII ст. Завершенням цього періоду являється *Богогласник*, виданий 1790 року, — антологія української духовної пісні, у склад якої ввійшли передовсім анонімні твори. Дослідникам вдалося встановити авторство лише небагатьох творів, серед вищезгаданих поетів виступають Дмитро Туптало та Григорій Сковорода; кант *Два рази сліп, хто вперед на смерть не взираєт* походить з драми *Воскресеніє мертвих* Георгія Кониського. Крім цього, зреконструйовано імена 33 акростихових авторів.

Цікавий принцип, за яким складено *Богогласник* — усі твори розподілені на чотири глави: пісні празникам Господським, пісні празникам Богородичним, пісні в честь святих та інші пісні, що вказують на те, що ці твори співалися під час літургії. В *Богогласнику* знаходяться пісні на всі важливіші церковні свята, а також пісні деяким чудотворним іконам Ісуса, Пресвятої Богородиці (велика кількість пісень), св. Миколаю Чудотворцю та іншим святим.

Четверта глава — це, передовсім, покайні пісні. Такий розподіл матеріалу у *Богогласнику* дає початок тематичному розподілові української релігійної лірики. На цій основі можна також говорити про духовний календар року.

Інший можливий розподіл духовної поезії — з огляду на її поетичні форми — це, передовсім, молитва, гімн, псалма і кант, а також і неписанні жанри — епіграма, лірична сповідь, притча тощо.

Джерелом духовної поезії було передовсім Святе Письмо, зокрема його поетичні книги (м.ін. *Книги Псалмів*, *Приповідок*, *Пісні Пісень*), *Книга Ісаї* та *Євангелії*, а також літургія (передовсім давні літургічні гімни, акафісти, а пізніше також латинська і польська гімнологія). На поставання цих творів вплинули також *Життя святих* (*Четї-мінеї*) та апокрифічні твори.

Вже такий коротенький перелік імен і найважливіших явищ показує велике розмаїття української духовної поезії періоду барокко. Духовне русло переважає в тогочасній літературі і не можна обминати цього явища у дослідженнях, не тільки з огляду на його історичну вартість, але, передовсім, з огляду на ті духовні цінності, яке воно в собі несе.

Згадаймо, що найбільші постаті української літератури: Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка зверталися до цих духовних джерел і ніко-

ли не відверталися від своїх попередників, навпаки, використали їхнє надбання та літературний досвід. Прикладом такого «перегуку через покоління» хай буде вірш сучасної поетеси Ліни Костенко:

Ой ні, ще рано думати про це.

Багато справ ще у моєї долі.

*Коли мене снігами занесе,
тоді вже часу матиму доволі.*

А поки що — ні просвітку, ні дня.

Світ мене ловить, ловить... доганя!

Час пролітає з реактивним свистом.

Жонглює будень святістю і свинством.

А я лечу, лечу, лечу, лечу!

— Григорій Савич! — тихо шепочу.

Минає день, минає день, минає день!

А де ж мій сад божественних пісень?

Он бачиш, хто сидить в тому саду?

Невже я з ним розмову заведу?

*Невже я з'їм те яблуко-гібрид,
що навіть дух його мені набрид?!*

*...Прикипіли ноги до
постаменту, хліб у тор-
бі закам'янів. — Біда,
— каже Григорій Са-
вич. — Він мене таки
спіймав, цей світ, добре
хоч, що на тому світі.
Нічого, якось відш-
товхнувся від постамен-
ту, та й підемо.*

... От ми йдемо. Йдемо удвох із ним.

Шепоче ліс: — Жива із кам'яним!

— Диви, дива! — дивується трава. —

Він кам'яний, а з ним іде жива!

І тільки люди зморщили чоло:

— Не може бути, щоб таке було.

Та їх давно вже хтось би зупинив!

...Тим часом ми проходим серед нив.

Ніхто не сміє зупинити нас.

...Тим часом ми проходимо крізь час.

Він твердо ставить кам'яну стопу.

Йдемо крізь ніч, крізь бур'ю у степу.

Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти.

Ми є тому, що нас не може бути.

Олександра Гнатюк